

Горбунова В.В. Теоретичне обґрунтування психосемантичного дослідження етнічної свідомості творчо обдарованої особистості // Актуальні проблеми психології. – К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2002. – Т.1. – частина 5. – С. 17-22.

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБґРУНТУВАННЯ ПСИХОСЕМАНТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТВОРЧО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Особливість існування кожного окремого етносу у сучасному світі полягає у наявності різноманітних безпосередніх та опосередкованих контактів з іншими етнічними групами. Стрімкий науково-технічний прогрес, а також, соціально-політичні особливості розвитку нашої країни відкрили широкі можливості для інформаційної і територіальної взаємодії з представниками інших етнічних груп. Такі особливості розвитку міжетнічного інформаційного простору, з огляду на “гіпотезу контакту” (Campbell, 1967), повинні були зменшити міжетнічну національну та релігійну напругу, призвести до поліпшення міжетнічного сприймання, стимулювати розвиток безконфліктної взаємодії у етнічному середовищі. Однак загострення міжетнічних конфліктів, яке спостерігається майже в усьому цивілізованому світі (Югославія, Росія, Франція, Ізраїль, і це далеко не повний список), свідчить про наявність обернених процесів. Все це приводить до усвідомлення необхідності дослідження міжнаціональних відносин, і перш за все, дослідження етнічних стереотипів як основної форми відображення цих відносин у суспільній етнічній свідомості.

Суспільні форми свідомості характеризуються ірраціональністю, змістовими протиріччями та емоційною амбівалентністю [11], що на

думку В.Ф.Петренка обумовлено її гетерогенністю, адже “... поряд з науковим знанням у ній містяться і життєві уявлення, соціальні стереотипи, що характеризуються тим або іншим ступенем відвертості, і навіть упередження та забобони”[9; 39]. Така змістова неоднорідність масової свідомості приводить до її умовного поділу на два рівні: “наукова – пересічна” (О.В.Юрєвич), “систематизована – пересічна” (М.Я.Ковальзон, М.І.Макешин), “теоретична – пересічна” (О.І.Аніщенко, Е.В.Улибіна). Науковий, теоретичний рівень свідомості і етнічної свідомості зокрема, передбачає більш високу істинність та неупередженість етнічних уявлень порівняно з свідомістю пересічною.

Останнім часом з’явилась велика кількість досліджень пересічної етнічної свідомості [1, 5, 9, 10, 12], їх результати констатують наявність відносно стійкої системи стереотипних уявлень щодо представників власної та іноетнічних груп, свідчать про здебільшого негативний характер етнічної стереотипізації, фіксують етноцентричні і, навіть, націоналістичні тенденції. Однак стереотипізація етнічної свідомості не застигле явище, територіальні дослідницькі зрізи етнічних стереотипів різних років показують наявність певної динаміки, якісні та кількісні зміни [3, 14].

Серед об’єктивних чинників формування суспільної етнічної свідомості визначають історичні, економічні, соціально-політичні умови життя етносу, наголошують на провідному впливі мови та традицій, культурних особливостей розвитку кожного окремого народу. Їх вплив є очевидним і беззаперечним, однак первинність залишається за особистістю як єдиним етнічним суб’єктом-носієм, а отже і творцем індивідуальної, а через неї, суспільної етнічної свідомості. Такий погляд на проблему становлення та розвитку етнічної свідомості спричиняє виникнення низки питань:

- як відбувається інтеграція індивідуальних етнічних смислів у суспільну свідомість;
- який вплив мають етнічні смисли масової свідомості на змістову наповненість індивідуальної етнічної свідомості;
- якій частині етносу належить найбільший внесок у творення і формування суспільної етнічної свідомості, хто визначає загальні механізми її становлення та розвитку?

Відповіді на ці питання можуть бути отримані лише за умови паралельного вивчення масової та індивідуальної форм етнічної свідомості на вибірках різної соціальної, професійної, вікової, інтелектуальної, творчої представленості. Наголос на потребі таких досліджень зустрічається у роботах Л.М.Гумільова, В.С.Агєєва, В.Ф.Петренка, С.В.Лур'є [1, 2, 9, 6].

Так, у концепції етногенезу Л.М.Гумільова одним з досліджуваних явищ є явище надлишкової активності особистості, позначене автором як

С. 18

пасіонарність. Під пасіонарністю розуміється специфічна форма активності особистості, така що призводить до жертвності заради поставленої мети, лежить за межами інстинкту самозбереження. На думку Л.М.Гумільова така активність притаманна окремим представникам етносу, тим які стають його лідерами, визначають шляхи економічного та соціально-політичного розвитку, виступають носіями старих та зачинателями нових традицій, зумовлюють культурно історичний розвиток народу. До пасіонарій автор відносить перш за все творчих людей, тих, чия активність, на його думку визначає динаміку етносу [2]. Отже, у концепції Л.М.Гумільова вперше зустрічається перетин понять “етнос” та “творчість” (“обдарованість”) у її широкому розумінні. Причому остання розуміється як рушій етнічних змін та розвитку.

Такі теоретичні міркування знайшли певне експериментальне підтвердження у роботах в'єтнамської дослідниці Фан Тхі Кім Нган описаних В.С.Агеєвим [1]. При дослідженні міжкультурних відмінностей у сфері спілкування, на матеріалі російського та в'єтнамського етносів, були отримані цікаві експериментальні дані щодо особливостей поведінки та етнічних стереотипів, які значно відрізняються у робітників та студентів обох етнічних груп. Головна відмінність полягає у традиціоналізмі поведінки та мислення: "...робітники демонструють більший традиціоналізм в манерах та шаблонах поведінки, студенти – в установках та цінностях, хоча у зовнішній поведінці більший, порівняно з робітниками відхід від традицій ” [1; 157]. Такі результати дозволили зробити певні висновки щодо того який прошарок населення є носієм етнічної свідомості, а який її творить та визначає напрямки розвитку. "Можливо менш освічена частина етносу дійсно є головним носієм етнокультурних традицій, однак справжнім їх творцем і зберігачем може бути лише етнос в цілому і передусім представники найбільш освіченої, творчої її частини. Зрозуміло, що мова йдеться про творчу, освічену частину суспільства у самому широкому змісті, а не лише, наприклад, про інтелігенцію європейського взірця” [1;158].

Отже, саме обдарованість, у її широкому розумінні запропонованому В.О.Моляко: "...системне утворення, що є координатором, регулятором, стимулятором творчої діяльності, сприяє знаходженню таких рішень, які дають можливість людині краще пристосовуватися до світу, оточення, інших людей та самої себе” [7; 87], є показником тих представників етносу, які мають найбільший вплив на становлення та розвиток етнічної свідомості усього народу.

Важливим з огляду на зазначені міркування є сам процес становлення особистості. Цей процес описаний М.С. Каганом і О.М.Еткіндом. “Мабуть, історичне і особисте “дорослішання” людини виражається у діалектичному процесі розширення його ідентичності до масштабу

С. 19

людства і одночасному поглибленні її до все більш повного і конкретного прийняття своєї унікальної індивідуальності. Все більш актуальним стають загальнолюдські цінності, все більш вираженими – індивідуальні особливості. Через ідентифікацію з людством людина приходить до повного усвідомлення своєї індивідуальності, і, навпаки, прилучення до загальнолюдських цінностей можливе лише через повне вираження своєї самобутності” [4; 13]. Становлення свідомості творчообдарованої особистості вирізняється певною конфліктністю щодо уявлень, норм та цінностей суспільної свідомості, що на думку О.Л.Музики пов’язано з високим рівнем розвитку особистісної ціннісно-сміслової сфери і зокрема, суб’єктних цінностей, які і визначають напрямки та способи саморозвитку творчої особистості як суб’єкта соціальних стосунків і соціальних діяльностей [8]. Така конфліктність призводить до вибіркового засвоєння суспільних змістів та цінностей (етнічних зокрема), що в свою чергу веде до формування власної етнічної позиції, яка, як правило, відрізняється від позиції інших членів етносу.

Про важливість впливу представників творчої інтелігенції етносу на формування його свідомості говорить і С.В.Лур’є. “Всередині етносу повинні знаходитись люди, модус ставлення яких до традицій відмінний ніж у інших членів етносу, вони (люди) основні доміанти культурної традиції обирають для себе самі. Вони забезпечують відтворення етнічної культури (етнічних констант). Вони повинні мати можливість особистого вибору,

тобто певний тип свідомості, менш детермінований ніж у більшості членів етнічної культури” [6; 63]. Цей певний тип свідомості С.В.Лур'є означає як особистісну свідомість і розуміє під нею “особливий модус ставлення до реальності”, який передбачає можливість особистісного вибору. Також, С.В.Лур'є наголошує на визначній ролі носіїв особистісної свідомості у формуванні та підтримці формальної стабільності традиційної свідомості. Що стосується еволюційних змін у пересічній свідомості етносу, то ці зміни, на думку авторки, також відбуваються “... передусім на рівні носіїв особистісної свідомості” [6; 69].

Отже, розуміння механізмів становлення та розвитку суспільної етнічної свідомості, локальних змін у її структурі, закономірностей етнічної стереотипізації, а також, пошук шляхів управління цими процесами, можливий лише за умови вивчення етнічної свідомості творчо обдарованої частини етносу у широкому розумінні. Дослідження психологічних особливостей етнічної свідомості творчої особистості передбачає перш за все вивчення її ціннісно-сміслової сфери, причому вивчення індивідуальне.

Відповідають такому вивченню психосемантичні методи дослідження свідомості, витoki яких сягають методу семантичного диференціалу Ч.Осгуда (Osgood, 1957) та методу особистісних конструктів Дж.Келлі

С. 20

(Kelly, 1955). Однією з важливих особливостей психосемантичних процедур є можливість вивчення особистості як індивідуально-неповторної цілісності. Їх застосування передбачає проникнення у значеннєво-сміслову сферу кожної особистості і відтворення таким чином, особливостей внутрішнього світу людини, суб'єктивних закономірностей репрезентації об'єктивної реальності у її свідомості. Окрім якісного тлумачення

результатів, психосемантика передбачає широкі можливості їх кількісної обробки та графічного представлення. Так, при обробці даних широко використовується факторний аналіз, який дає можливість багатовимірною геометричного представлення виділених структурних компонентів свідомості. При цьому кількість виділених факторів може свідчити про когнітивну складність особистості у смисловому просторі об'єктів аналізу. Зміст та сила (внесок у загальну дисперсію) факторів відображають категоріальну представленість та суб'єктивну значимість досліджуваних явищ. Представлення результатів у координатній площині семантичного простору характеризує ставлення суб'єкта до об'єктів дослідження (представників окремих національностей, у нашому випадку), дозволяє проникнути у “особистісні смисли” етнічної свідомості кожної окремої людини.

Список використаних джерел

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1990. – 240с.
2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л.: изд-во ЛГУ, 1989. – 495 с.
3. Иванов В.Н. Конфликтогенные факторы и проблемы межнациональных отношений // Этничность. Национальные отношения. Социальная практика: Сборник статей. – Санкт-Петербург: ТООТК “Тетраполис”, 1995. – С. 71-90.
4. Каган М.С., Эткинд А.М. Индивидуальность как объективная и субъективная реальность // Вопр. психол., 1989. – № 4. – С. 5-15.
5. Кон И. Психология предрассудка / Психология национальной нетерпимости: хрестоматия. / Сост. Ю.В.Чернявская. – Мн.: Харвест, 1998. – 560 с.
6. Лурье С.В. Метаморфозы традиционного сознания. – Спб.: Тип. Им. Котлякова 1994. – 288 с.

7. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности // Вопр. психологии. – 1994.– № 5.– С. 86-95.
8. Музика О.Л. Ціннісна свідомість і розвиток обдарованості. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 24 с.
9. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1988. – 208 с.
10. Петренко В.Ф., Митина О.В., Бердников К.В., Кравцова А.Р., Осипова В.С. психосемантический анализ этнических стереотипов: лики толерантности и нетерпимости. – М.: Смысл, 2000. – 73 с.

С. 21

11. Улыбина Е.В. Обыденное сознание: продуктивность противоречий в развитии сознания // Мир психологии. – М. – Воронеж, 1998. – №1. – С. 128-140.
12. Хотинец В.Ю. Исследования различных форм выражения этнического самосознания у студентов-удмуртов // Психологический журнал. - 1997. - №4. – т.18. – с. 36-42.
13. Campbell D.T. Stereotypes and the perception of group differences // American Psychologist. 1967. Vol. 22. P. 817-829.
14. Katz D., Braly K.W. Racial stereotypes of 1000 college students // J. Abnormal and Social Psychol. 1933. Vol. 28. P. 280-290.
15. Kelly G.A. The Psychology of Personal Constructs. New York: Norton, 1955.
16. Osgood Ch., Susi C.J., Tannenbaum P.H. The measurement of meaning. Urbana: University of Illinois Press, 1957.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Горбунова Виктория Валеріївна,

Аспірантка лабораторії психології творчості Інституту психології
ім. Г.С. Костюка Академії педагогічних наук України

Адреса Інституту:

м. Київ, вул. Панківська, 2, тел.: (044) 244-33-20

Домашня адреса:

м. Житомир, пров. Вацьківський, 9, кв. 232, тел.: (0412) 36-17-00

